

İNGİLİS DİLİNDƏ SADƏ CÜMLƏ DAXİLİNDƏ SÖZLƏRİN SIRALANMASI VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ MÜQABİL VARIANTLARI

Giriş. Cümlədə sözlərin – cümlə üzvlərinin sıralanması dil daşıyıcılarının həyatı dərkətmə, düşüncə tərzindən asılıdır. Çünki subyekt və ya obyektin nitq prosesində sıralanması bu amildən kənarında mümkün deyildir. Bunlara müvafiq olaraq mübtədə və ya xəbərin cümlənin önünə və ya sonunda yerləşməsi hərəkət və ya subyekt anlamının milli-etnik qiymətləndirilməsi ilə bağlıdır. Cümlədə sözlərin sıralanması mübtədə və ya xəbər mərkəzləri əsasında reallaşır və xətti xarakter daşıyır. Azərbaycan dilində sadə cümlələrin təsnifatı baş və ikinci dərəcəli üzvlərin iştirakına görə aparılır; cüttərkibli və təktertibli cümlələr bu kriteriya əsasında müəyyənləşir. Cümlənin digər üzvləri isə bu iki cümlə üzvünün ətrafında yığılaraq onları tərz, zaman və s. kimi münasibətlər cəhətdən aydınlaşdırır. Ona görə də iki mərkəzin cümlədə müxtəlif mövqelərə çəkilməsi cümlədə sözlərin funksional yerləşməsinə təsirsiz qalır. Lakin onların baza quruluşunun müvafiq yeri vardır, o, funksional yerləşməyə nisbətə sabitdir. Təktertibli və cüttərkibli cümlələrdə sözlərin müvafiq sıralanma qaydası vardır. Buna görə də qeyd olunan cümlə tiplərində sözlərin sıralanmasını nəzərdən keçirək.

Sadə cümlələrdə söz sırası. Müxtəsər, təsdiqdə olan nəqli cümlə invariant cümlədir; digər sadə cümlə növləri, eləcə də genişləndirilmiş cümlələr üçün bazadır. Buna müvafiq olaraq cümlədə sözlərin sıralanması da cümlədə sözlərin sıralanma qanunauyğunluqlarına uyğun olaraq baş verir. Məs., He left a calmness G.Seymour. At close quarters. Diamond Books, Paris. 1987. “Bu cümlədə S – V strukturuna malikdir. Azərbaycan dilində nümunəyə baxaq: O ağlamırdı. Bu cümlə də S – V strukturundadır. Azərbaycan - türk cümlələrində S – V strukturunun təkamülü S – V – S strukturu üzrə baş vermiş sonuncu subyektin şəxs şəkilçiləri ilə ifadəsi qərarlaşmışdır. Əslində müasir dövrümüzdə S – V tipli sıralanma S – V – S, yəni qeyri-müstəqil subyektlə tamamlanır. Lakin müasir dövrümüzdə qeyd olunan u məntiqi xüsusiyyət “S – V” strukturu üzrə cümlə üzvlərinin müstəqil funksiyası ilə reallaşır. Sonradan subyekt-mübtədə və verb-xəbər mühitinə daxil olan üzvlər cümlənin genişlənməsi ilə müşayiət olunur. Bu xüsusda sifətlərin, feli sifətləri və feli sifət tərkiblərinin mübtədədən əvvəl gəlməsi cümlədə sıralanma baxımından təyin-təyonolunan münasibətlərinin şərtləndirir, cümlənin ağırlıq-sematik mərkəzi mübtədəyə düşür; ona görə də tamamlıq və zərflilər xəbər sferasına düşməklə xəbərin predikat mərkəzi kimi aparıcı rolunu müəyyənləşdirir” (1, s. 767). Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində təyin, təyin olunandan əvvəl gəlir. BU qanunauyğunluq təyin roluna girən söz, söz birləşməsi və tərkibləri ön mövqeyə çıxarır. Məsələn: 1) “This old man talks nonsense”. 2) “A warm wind came with daylight and he could hear the snow melting in the trees and the heavy sound fits fallin” (2, s. 236).

“After waiting for 25 minutes Heinrich Gunter agreed with a persistent taxi driver that he would pay the fare asked, in hard currency”.

Azərbaycan dilinə müraciət edək: 1) “**Qatı** duman suyun üzünü bürüdü”. 2) **Uzunquyuqlı** quş balıq axtarırdı”. 3) “**Balaca** uşaqlar, dəlləklər, küçələrdə dükən açmış yamaqçılar, çəkməçilər elə bir yarışa girmişdilər”. 4) “Kənarında **iri, yastı daş döşənmiş** küçənin hər iki tərəfi dükən idi”. 5) **Kəndin üstünə çökən** qaranlıq qaorxmış kimi Cahandar ağanın həyətinə yaxın gəlmədi”. “**Göyün üzü tərtemiz idi**”. (söz birləşməsi) “Onun çiyinləri qalxıb-enir, bütün bədəni titrəyirdi”. “Araba təkərlərinin **cırlıtısı** və kəlləri haylayan 6) **Tapdığın səsi eşidilirdi**”. (feili sifət tərkibi) (3, s. 157-176).

Bəzən də həmcins mübtədalar təyinlə müşayiət olunur; bu vaxt da əvvəldə qeyd etdiyimiz prinsip pozulmur: “**Sıldırım** yarpaqlar, **silkənli, burulğanlı** sular nərildəyib dəli Kürün şəxələnmiş qolları gözünün önündən keçdi”. (İ.Şıxlı. “Dəli Kür”).

Həmcins mübtədalar ümumiyyətlə, vahid mübtədə statusunu inkar etmir; o statusun əlamətlərində də qorunur. Məs.: Our marksman and your eye witness, and the hornet`s nest stirred... (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1987 (767p), p. 328).

Ədəbi dil normasına görə təyinlə təyin olunanın yerinin dəyişməməsi səbəbindən təyin mübtədə münasibətləri struktur cəhətdən dəyişməzdir.

Mübtədənin genişləndirilmiş üzvlərlə ifadəsi strukturca mürəkkəb olsa da, vahid bir üzv kimi mövcud olur, onların struktur mahiyyəti yox, qrammatik məntiqi anlamı diqqət mərkəzində durur. Təktertibli cümlələrdə mübtədə və ya xəbər buraxıla bilinir. Mübtədə iştirak etməyəndə şəxs sonluqları onu əvəz edir, yəni məntiqlə mübtədə meydandadır; onu bərpa etmək mümkün olur. Struktur cəhətcə tarixən mövcud olmuş subyekt predikatdan sonda gələn vahidin qrammatikləşmiş variantında ifadə olunur. Bu heç də yuxarıda qeyd etdiyimiz fikirləri inkar etmir; çünki müasir dil nöqtəyi-nəzərindən qrammatikləşmiş subyekt müstəqil deyil, xəbərin morfoloji göstəricisinə çevrilmişdir. Müstəqil subyekt qeyd etdiyimiz strukturda birinci subyektdir, yəni mübtədədir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən sadə cümlələrdə sözlərin sırası sintaktik vasitələrdəndir. Sadə cümlə komponentlərinin bağlanması söz sırasının rolunu nəzərə alıb-almamasına görə dilçilər, məsələn Ə.M.Cavadov, K.M.Abdullayev, K.N.Vəliyev və başqaları sadə cümlə komponentlərinin əlaqələndirilməsində söz sırasının əhəmiyyətini göstərirlər. Lakin digər Azərbaycan dilçisi Ə.Xəlilov bu fikri müdafiə etmir. Sadə cümlədə söz sırası da intonasiya kimi cümlə strukturunun və onun əmələ gəlməsini təmin edən dil vasitəsidir. Sadə cümlədə sözlərin sırasından danışarkən ilk növbədə onun başqa dil qanunları arasındakı mövqeyini müəyyənləşdirmək lazımdır. Dil qanunlarını iki qrupa bölmək

¹⁸ Azərbaycan Kooperasiya Universiteti, “Xarici dillər” kafedrasının baş müəllimi, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

mümkündür: xüsusi dil qanunları, ümumi dil qanunları. Bütün dil sistemində özünü göstərən dil hadisələrinə sıralanma, intonasiya, vuğu və təkrar daxildir.

Hər bir dilin

morfoloji quruluşu onun sintaktik quruluşuna və ya əksinə, onun sintaktik quruluşu morfoloji quruluşuna uyğun gəlir. Sistemlər arasındakı uyğunluq, ahəng, məhz ümumi qanunlar əsasında mümkün olur. Məsələn: Azərbaycan dilində söz vurğusu axırıncı hecanın üzərinə, məntiqi vurğu isə xəbərdən əvvəlki, sözün üzərinə düşür. Deməli, istər sözdə, istərsə də cümlədə vurğu eyni yerə düşdüüyü üçün vahid vurğu sistemi yaranır.

Söz sırası da vurğu kimi morfoloji quruluşu sintaktik quruluşlu bir-birinə bağlayır və vahid ahəngə salır. Məsələn: Azərbaycan dilində Yazı-çı-lıq və yaz-dır -ıl (maq) ayrı-ayrı nitq hissələrinə məxsus quruluşdur. Lakin sıralanma prinsipinə görə bunlar eynidir. Çı-lıq; dır-ıl şəkilçilərinin eyni mövqedə yerləşməsi təsadüfi xarakter daşır. Çı- şəkilçisinin isimlər üçün yaratdığı mənanı-dır fellər üçün yaradır. -Lıq şəkilçisi mücərrəddiyin, -ıl şəkilçisi isə məchulluğun əlamətidir. Məchulluqla mücərrədlik isə bir-birinə yaxındır. Deməli, nitq hissəsindən asılı olmayaraq abstrakthıq və ya mücərrədlik bildirən şəkilçilər kökdən uzaq düşür. Buna görə də B.A.Serebrennikov yazır ki, iltisacı dillərdə şəkilçilərin sıralanmasında müəyyən bir qanun vardır. Abstrakthıq bildirən şəkilçilər isə kökə yaxın yerləşir. İstər cümlələr, istərsə də şəkilçilərin sıralanma prosesini üç mərhələyə bölmək olar. Sıralanmanın **I-ci mərhələsində** hadisə, əşya, hərəkətlə, əlaqədar olaraq məntiqi-semantik ardıcılıq əsasında dilin lüğətindən sözlər, qrammatik formalar seçilir. Əgər “ev” haqqında danışılacaqsə -ev, **divar, qapı, pəncərə** və sair sözlər seçilir. Bu mərhələ **seçmə** və ya **seleksiya** adlanır. **II mərhələ:** Seçilmiş sözlərin və qrammatik formaların bir-birinə olan münasibəti müəyyənləşir, onların birləşmə qabiliyyəti aşkar olunur, valentliyi təyin edilir. Çünki, sıra komponentinə daxil olan sözlərin, şəkilçilərin, cümlələrin hamısı eynihüquqlu (eynivalentli) olmur.

Sadə cümləyə müxtəsər cümlənin ikinci üzvü xəbərdir; o predikatdır. Predikat hansısa yeni məlumatı verir. Xəbər feili və ismi olmaqla iki cür ifadə formasına malikdir. İsmi xəbər *was, were, idi, imiş* köməkçi vasitələrin (eləcə də digər köməkçi feillər vasitəsilə) köməyi ilə ifadə olunur. Adlara predikativliyi verən də qeyd etdiyimiz köməkçi vahidlərdir; məlumat yükü də onların yaratdığı xəbər zonası ilə bağlıdır. İngilis dilinin söz sırasına uyğun xəbər həmişə mübtədadan sonra gəlir. Azərbaycan dilinin söz sırası qaydasına görə xəbər həmişə cümlənin sonunda gəlir. Bu xüsusiyyət təkcə dilçilik qanunları ilə deyil, həm də entolinqvistik düşüncə ilə bağlıdır. Əvvəlki bölmədə izah etdiyimiz kimi bu istiqamətdə tipoloji təsnifat da aparılmışdır.

Azərbaycan dilinin təməl sintaksisinə (*invariant*) görə xəbər sonda gəlməklə cümləyə məxsus predikativliyin ifadəçisidir, bu səbəbdən cümlənin əsas vahididir. Onun mövqeyi başqa cümlə üzvləri üçün güclü mövqe sayılır. Aktual üzvlənmə zamanı da bu məsələ kriteriya kimi qəbul edilir.

Feili xəbər:

1. “Sultan Əbu Səid Sara xatunun çadırının ağzında dayandığını görüb ixtiyarsız yerindən **qalxdı**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

2. “Sara xatun sultanın taxtı yanında qoyulmuş kürsüdə oturmağa gedəndə Əbu Səid uşaq sifətli Şeyx Heydərə **baxdı**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

3. “Bir azdan onlar çadırda, döşəkçələrin üstündə bardaş qurub **oturmuşdular**” (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”) səh: 103-118)

İngilis dilində bu növ sadə cümlələrə nəzər salaq: 1) “The first letters he read were very from all, very carefully written and dealt almost entirely with local happenings”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p. 267); 2) “Take it easy, he told himself”. (E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p. 340); 3) “He had tired to sleep”. (G.Saymour. At close Quarters. Diamond Books, 1986 (767p), p. 166).

Deməli, xəbərə qrammatika, həm də kommunikasiya nöqtəyi-nəzərindən yanaşmaq olur; hər iki halda xəbərlə bağlı fərqi məsələlər öyrənilir.

Təməl sintaksisi dedikdə, baza sintaksisi nəzərdə tuturuq. Xəbər bu kontekstdə həmişə cümlənin sonunda gəlir, bu, xəbər funksiyasını yerinə yetirən ismi xəbərə aiddir: 1. “Bir azdan sultanın anası **onun çadırında idi**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”). 2) “Sadə geyinmişdi, üstündə heç bir bəzək-düzək **yo x idi**”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”).

Nəticə: Azərbaycan dilində xəbərin cümlənin sonunda gəlməsi aktual üzvlənmədəki üzvlənmə üçün invariant hesab olunur; bu, struktur invariantdır. Struktur invariant ilkindir, davamlıdır və törəmədir; invariantın – dil modelinin nitqdə sərbəstləşməsi kommunikasiyanın tələblərinə uyğunlaşması ilə bağlıdır. Bu akseptdə kommunikasiya dil modelini tamam dəyişmir; əsasən, cümlənin bir neçə üzvü yerini dəyişir. Invariantla törəmə struktur bir-birinə qarşə dayanmır, əksinə onunla sıx bağlıdır. Əslində invariant aktual üzvlənmənin – yeni strukturun formalaşma mənbəyidir. Tamamlıq cümlədə mübtədə ilə xəbərin arasında yerləşir və xəbər zonasına daxildir. Qeyd olunan məkanda onların yerinin sabitliyi fərqlidir. Bu barədə Ə.Cavadov yazır: “Vasitəli tamamlıqların forması onların cümlədəki yerini təmin edir”. Daha doğrusu, vasitəli tamamlığın forması onun cümlənin müxtəlif yerlərində işlənməsi üçün şərait yaradır. Bunun əksinə, vasitəli tamamlığın yeri sabitdir, onun yeri cümlədəki başqa sözlərin sırasına görə müəyyənləşir. Vasitəsiz tamamlığın yeri, onu mübtədadan fərqləndirməyə imkan verir.

Əgər cümlə üç üzvdən (mübtədə, tamamlıq və xəbər) ibarətdirsə, tamamlıq bir qayda olaraq, xəbərdən əvvəl yerləşir. İstər vasitəli, istər vasitəsiz tamamlıqlar xəbərə aid olduğu üçün xəbərdən əvvəl gəlir. Misallara müraciət edək: 1) “Heydər **onu** bağrına basdı”. (F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”). 2) “Din yolunda döyüşə hazırlayırıq”. F.Kərimzadə. “Xudafərin körpüsü”. Bu strukturlu cümlələrdə tamamlığın yeri sabitdir.

Bu tipli cümlələr digər üzvlərlə genişləndirilərsə, qeyri-müəyyən vasitəsiz tamamlığın yeri sabitdir, o, xəbərdən əvvəl – yəni onun yanında gəlir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Seymour. "At close quarters. Diamond Books", Paris 1987. p767
2. E.Hemingway. For whom the Bell Tolls, p. 236.
3. Şıxlı. "Dəli Kür" romanı səh. 157-176
4. F.Kərimzadə: "Xudafərin körpüsü" romanı səh: 103-118

Ключевые слова: английский язык, простые предложения, порядок слов, сложные предложения, развитие.

Açar sözlər: İngilis dili, sadə cümlə, söz sırası, mürəkkəb cümlə, inkişaf.

Key words: English, simple sentences, word order, complex sentences, development

Summary

The second part of a simple two-part short sentence is news; he is a predicate. The predicate provides some new information. News has two forms of expression, verbs and nouns. The noun news was, were, was, is expressed by means of auxiliary means (as well as through other auxiliary verbs). The auxiliary units we have mentioned also give predicatives to names; The data load is also related to the news zone created by the om. Classification of simple sentences in the Azerbaijani language is carried out according to the participation of primary and secondary members; double-compound and single-compound sentences are determined based on this criterion. The other parts of the sentence are gathered around these two parts of the sentence and they are used in manner, time, etc.

Резюме

Вторая часть простого короткого предложения, состоящего из двух частей, — новость; он предикат. Предикат предоставляет некоторую новую информацию. Новости имеют две формы выражения: глаголы и существительные. Существительное news was, were, was выражается с помощью вспомогательных средств (как и с помощью других вспомогательных глаголов). Классификация простых предложений в азербайджанском языке осуществляется по степени участия главных и второстепенных членов; На основании этого критерия определяются двусложные и односложные предложения.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva